

żonej, poleskie zabudowania mają często bieg ścian nierówny i różne poziomy kalenic kilkunastu daszków (dwuspadowych), nakrywających — każdy osobno — stojące pod nimi budynki. Zarówno omówiona zagroda podlaska, jak i wspomniana poleska (z pow. Pińsk, Luniniec i Stolin) budowane są na długim i wąskim siedlisku. W jednym i w drugim wypadku stoją one szczytem do ulicy, ale gdy na Podlasiu okna są, lecz nie zawsze od ulicy, to na Polesiu jest to regułą, albowiem zagroda rozbudowuje się od ulicy w głąb siedliska, pozostawiając „chatę” zawsze przy drodze.

Jak daleko na wschód sięga zagroda bielsko-hajnowska — tego dokładnie nie wiemy. Najprawdopodobniej jednak — nie dalej niż do wspomnianych przez K. Moszyńskiego okolic Prużany i Słonima²¹.

²¹ K. Moszyński, *Polesie Wschodnie*, cyt. wyd., s. 122, przyp. 2.

Taka lokalizacja opisanego obejścia pozwalałaby na postawienie hipotezy, że przypuszczalnie Podlasie między Narwią i Nurcem wytworzyło własny typ budownictwa, którego odbiciem byłaby rozwijająca się i zrastająca od niedawna zagroda znad prypeckiego Polesia. W niej właśnie trzeba by się dopatrywać pierwotnego obrazu zagrody wydłużonej bielsko-hajnowskiej, której kondensacja musiała nastąpić o wiele wcześniej, tym bardziej że tereny te w XVI wieku były już gęsto zaludnione²², a co za tym idzie — wyżej stojące pod względem kulturalnym od zachodnich terenów Białorusi i Polesia, na których — jak wspomniano — do końca XVIII w. powszechne były jednoizbowe chaty pozbawione nawet sieni.

²² J. Topolski i J. Wiśniewski, *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, Wrocław—Warszawa 1959, Mapa Królewszczyzn oprac. przez J. Humieckiego.

Fot. Jan Swiderski — il. 3—5, 9—11, 13—15. Rys.: Jerzy Czajkowski — il. 1, 6, 7, 16 (ze szkiców Zofii Reinfuss), tabl. I—IV; Maria Czarnecka — il. 2 a, b (wg inwent. wyk. przez M. Pawlickiego), 8, 12 (wg inwent. wyk. przez L. Nowosielskiego).

Ewa Fryś-Pietraszkowa

MAZEROWANE KUFRY PODLASKIE

Dekoracja malarska ludowych kufrów nie rozwinęła się na terenie Polski tak bogato jak dekoracja skrzyń na ubranie. Za przyczynę tego trzeba prawdopodobnie uznać okoliczność, że kufrы zaczęto wyrabiać znacznie później niż skrzynie¹, dostosowane więc były do zmienionych potrzeb estetycznych odbiorców. Najczęściej kufrы malowano gładko na jeden kolor, zwykle zielony lub brązowy w różnych odcieniach. Do wyjątków należą kufrы malowane wielobarwnie, jak np. kufer z Kawęczyna, pow. Zamość, który ozdóbiono na licu i wieku kwiatową dekoracją, typową dla skrzyń z tego terenu, kufer pyrzycki z Muzeum w Szczecinie, datowany na rok 1858²,

czy kuferek z Nowoberezowa, pow. Hajnówka, o skromnej, dwupolowej malaturze roślinnej. Wiadomości o wykonywaniu z początkiem XX wieku kufrów wielobarwnych zanotowano m. in. w miejscowościach Kamionka, pow. Starogard Gdański, Sejny, pow. Suwałki, Braniewo. Specyficzną grupę stanowią spotykane we wschodniej części Białostockiego kufrы malowane techniką stempelkową, które wyrabiano w Sokółce. Zasięg ich graniczy z zasięgiem kufrów wileńskich i poleskich³.

Dość dużą grupę w obrębie kufrów zdobionych tworzą kufrы tzw. „mazerowane”, względnie „fladrowane”. Technika mazerowania uważana jest przez

¹ R. Reinfuss, *Ludowe skrzynie malowane*, Warszawa 1954, s. 15; E. Fryś, *Ludowe kufrы okuwane*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1959, nr 1—2, s. 46.

² A. Dobrowolska, *Meble ludowe zachodniopomorskie*, „Pół. Szt. Lud.”, 1950, nr 1—6, s. 58.

³ W. Dynowski, *Barwne kufrы chłopskie z okolic Wileńszczyzny i Polesia*, Wilno 1934.

Il. 1. Kufer mazerowany. Ancuty, pow. Hajnówka.

wielu stolarzy ludowych za tajemnicę zawodową i z tego względu — pilnie strzeżoną, chociaż w zasadzie nie jest to technika zbyt skomplikowana. Powierzchnię przeznaczoną do mazerowania pokrywa się warstwą farby klejowej, np. w kolorze żółtym lub jasnoogrowym. W niektórych ośrodkach jako podkładu używa się także farby olejnej (m. in. Głowno i Stryków w pow. Łowicz) lub pokostowej (Chrzanów). Gdy podkład zupełnie wyschnie, pociąga się go powtórnie farbą w kolorze znacznie ciemniejszym, np. brązową bejcą, rozpuszczoną w piwie lub roztworze octu, i pośpiesznie, nim bejca zaschnie, przemazuje się wzór, odsłaniając częściowo tło. Do ścierania używa się prostych narzędzi, jak np. gąbka, pióro ptasie, gałganek lub pędzel, wreszcie patyk, czy wielozębny grzebień drewniany, gumowy lub metalowy. „Dzięki różnego rodzaju sposobom można otrzymać przy mazerowaniu szeroką skalę efektów, poczynając od twardego linearnego rysunku, ostro odbijającego się od ciemnego tła, skończywszy na łagodnych przejściach o bogato zróżnicowanej fakturze”⁴. Łatwą do uszkodzenia dekorację utrwała się zwykle po wyschnięciu, powlekając ją warstwą pokostu, bezbarwnego lakieru lub kalafonii.

Trudno ustalić w sposób precyzyjny, kiedy technika mazerowania, znana od dawna przez miejskich fachowców, przyjęła się w stolarstwie ludowym. Spotykamy się z nią na terenie całej Polski. Z licznych informacji wynika, że, znana na przełomie XIX i XX wieku, stosowana była na większą skalę dopiero w okresie międzywojennym, a w niektórych

okolicach⁵ przeżywa w ostatnich latach szczyt powodzenia. Założeniem mazerowania jest imitowanie malarskie słoików szlachetnych gatunków drewna na powierzchni tanich mebli, wykonanych z gorszego surowca, aby zastąpić w ten sposób kosztowne forniry⁶. Nawet nazwa techniki nawiązuje do tzw. mazeru, czyli wilka. Są to zmiany w drewnie, które wynikły z zakłóceń we wzroście drzewa. Cięty z takiego drewna fornir mazerowy o powikłanych słojach bywa bardzo poszukiwany przez stolarzy⁷. Stolarze ludowi wykorzystali mazerowanie do tworzenia kompozycji daleko odbiegających od naturalnego uwarstwienia drewna.

Mazerowanie występuje na wielu meblach wiejskich, a mianowicie na łóżkach, szafach, kredensach, skrzyniach, rzadziej na stołach czy ławach; najwięcej ozdobnych rozwiązań znalazło się jednak na kufrach.

Z ważniejszych ośrodków wyrobu mazerowanych mebli wymienić można m. in. Jeżów, pow. Brzeziny, Ujazd, pow. Rawa Mazowiecka, Żarnów, pow. Opoczno, Skierniewice, Łowicz, Zwolen, Końskie, Lipsko, Siewierz, pow. Zawiercie, Chrzanów, Olkusz, Bochnia, Jasło. Spośród ośrodków tych — kufrы mazerowane wyrabiano m. in. w Jeżowie, Ujeździe, a także w wielu innych, jak Łask, Widawa, pow. Łask, Pleszew, Radziejów, Głowaczów, pow. Kozienice, Przedbórz, pow. Końskie. Wiele tradycyjnych ośrodków wyrobu kufrów mazerowanych zanotowano zwłaszcza na terenie Podlasia, jak np. Knyszyn, Suchowola, Augustów, Grajewo, Radziłów, Szczuczyn, Lipsk,

⁴ R. Reinfuss, op. cit., s. 28.

⁵ Np. w południowej części woj. krakowskiego cieszą się olbrzymim popytem meble pojedyncze, jak szafy, ławy, oraz całe zestawy, np. sypialnie, zdobione bogatym, wielobarwnym mazerunkiem, wykonywane m. in. we wsiach Spytkowo, pow. Nowy Targ, Skawa, pow. Myślenice, Kojaszówka, pow. Sucha.

⁶ J. H. Baum, *Malowanie drewna i lakierowanie metali*, Warszawa 1959, wstęp.

⁷ M. Schreiber, *Przewodnik stolarski*, Tarnów 1915, s. 9; M. Padechowicz, *Stolarz przed egzaminem mistrzowskim*, Kraków 1932, s. 49.

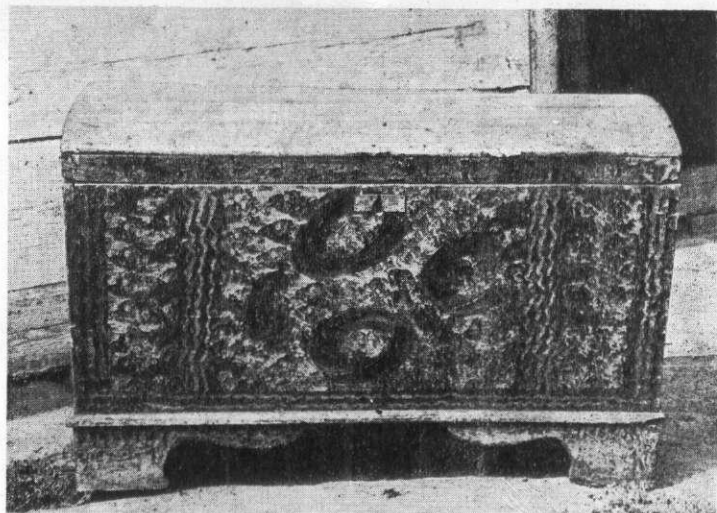
Międzyrzec Podlaski, Brańsk, Łuków, Adamów, Sokół Podlaski, Biała Podlaska. Do czasów obecnych produkuje się na tym terenie kufrы mazerowane przede wszystkim w miejscowościach Siemiatycze, Sokółka oraz Hajnówka.

W Siemiatyczach kufrы mazerowane zaczęto wyrabiać przed I wojną światową. Z ośrodka tego wyroby rozchodzą się na znaczny obszar. Poza miejscowymi targami kufrы siemiatyckie sprzedawane są w Brańsku, Bielsku Podlaskim, Ciechanowie, Łosicach, a w okresie międzywojennym wywożono je także do Janowa Podlaskiego i sporadycznie do Drohiczyzna. Na kufrach z Siemiatycz występuje kilka typów dekoracji mazerowanej. Najczęściej spotykany jest układ dużej kraty w ciemnym kolorze, podkreślonej liniami falistymi, położonej ukośnie na tle drobnych prążków lub kratki (il. 1). Drugą odmianę dekoracji stanowi duży romb o bokach lekko wklęsłych, wypełniający pole licowe kufra. Rzadziej występuje ornament, którego główny akcent stanowią 2 łuki, bądź stykające się grzbietami na środku pola, bądź też końcami, co tworzy motyw soczewki w układzie poziomym⁸.

Stolarze w Sokółce wyrabiali niegdyś masowo kufrы zdobione wielobarwnym ornamentem stempelkowym; w okresie międzywojennym jednak zostały one wyparte, jako niemodne, przez kufrы malowane jednobarwnie. Dopiero w czasie ostatniej wojny zaczęto tu produkować kufrы bogato mazerowane. Podstawę tej dekoracji stanowią szerokie wiązki linii falistych, wykonanych wielozębnym grzebieniem, ułożone równolegle lub na przekątnych pól, ograniczonych pasami okuć. Występują one także w postaci łuków, serc, a także w nieregularnych, fantazyjnych figurach, nawiązujących niekiedy w ogólnym charakterze do rysunku słoјów na przekroju pnia jakiegos gigantycznego drzewa.

Dużą stosunkowo grupę w archiwum Pracowni Badania Plastyki Ludowej Instytutu Sztuki PAN w Krakowie stanowią rysunki kufrów mazerowanych z omawianego terenu, bez bliższych danych dotyczących miejsca produkcji, gdyż ich właściciele w najlepszym razie potrafili podać miejsce zakupu. Na wszystkich tych kufrach występuje dekoracja o motywach geometrycznych, przeważnie oparta na zwielokrotnionej linii falistej. Kufrы z okolic Augustowa i Suwałk charakteryzuje rytm pionowy, uzyskany przez równoległe powtarzanie na powierzchni zdobionej pionowych wiązek linii falistych w różnych szerokościach. Zdarzają się też m. in. symetryczne układy rytmicznie powtarzanych łuków (kufer z Ciciboru, pow. Biała Podlaska). Do rzadziej spotykanych należy horyzontalny podział frontonu na 2 pola, z których każde wypełnione jest trójkątami (kufer z Dalnego Lasu, pow. Augustów), czy pionowy podział na 3 pola, których dekorację stanowią romby (Pietkowo, pow. Łapy).

Ogólnie biorąc, pomimo dużej różnorodności dekoracji mazerowanej na kufrach podlaskich, z regu-

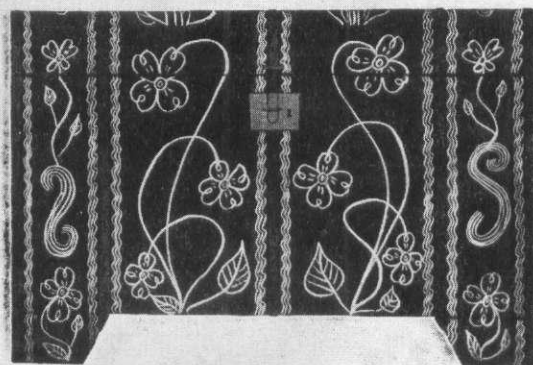

Il. 2. Kufer mazerowany. Żelechlinek, pow. Rawa Maz.

ły mamy tu do czynienia z ornamentem, który w założeniu ogranicza się od naśladowania forniru. Na niektórych kufrach środkowopolskich (np. z Ujazdu) daje się natomiast wyraźnie zauważyć dążność do naśladowania ciekawych układów słoјów drewna (il. 2).

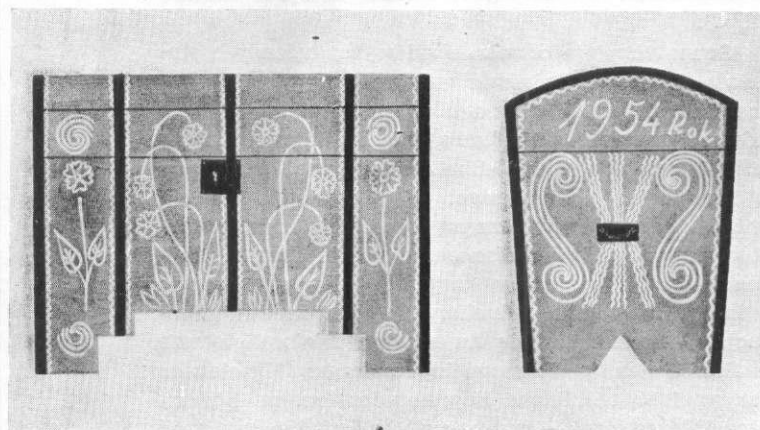
Grupę zupełnie odmienną od wyżej opisanych stanowią kufrы z Hajnówki, zdobione bogatym ornamentem roślinnym. Ośrodek wyrobu kufrów w Hajnówce powstał stosunkowo niedawno. W latach 1946—7 osiedliło się tu kilku stolarzy, repatriowanych z Szereszewa koło Prużan. W Szereszewie istniało w okresie międzywojennym spore centrum stolarstwa ludowego. Wyrabiano tam proste meble, przeznaczone do sprzedaży targowej, m. in. skrzynie i kufrы, malowane jednobarwnie, bez żadnej dekoracji. Po osiedleniu się na nowym miejscu stolarze z Szereszewa, a mianowicie Kazimierz Kisielwicz (ur. w 1910 r.), Feliks Bogdanowicz (ur. w 1912 r.) oraz Mancewicz — postanowili dalej kontynuować pracę w swoim zawodzie. Zbyt wyrobów utrudniał jednak fakt, że miejscowe rynki zbytu opanowane były przez dawniej pracujące ośrodki meblarskie, zwłaszcza Siemiatycze. Z wyrobami dotychczasowymi konkurować mogły tylko meble bardziej atrakcyjne, przynajmniej w zewnętrznym wyglądzie. Tutaj prawdopodobnie szukać należy genezy bogatej i odbiegającej od znanych do tego czasu wzorów ornamentyki. Genezy tej nie potrafią jasno określić nawet sami wytwórcy. Ograniczyli się oni prawie wyłącznie do produkcji kufrów, w bardzo małych ilościach wyrabiają też inne meble przeznaczone do sprzedaży na targu, jak łózka, kuchenne szafki. Kufrы zdobią mazerowaniem, odbiegającym nieco od opisanej wyżej techniki, może raczej zbliżonym do sgraffita. Mianowicie na powierzchni wyrównanej mieszaniną kredy i kleju, ewentualnie cienko powleczonej wodą klejową, kładzie się jedną tylko warstwę farby pokostowej w kolorze ciemnego ugru, brązu lub zieleni.

⁸ R. Reinfuss, op. cit., il. 6.

3

4

Zanim pokost wyschnie, pośpiesznie rysuje się wzór twardym narzędziem, pałykiem lub metalowym ryłcem czy grzebieniem (np. odpowiednio spiłowany widelec cynowy), odręcznie, bez użycia szablonów. Mocno naciskane narzędzie odsłania naturalny kolor deski spod warstwy farby, dając w efekcie wzór dwubarwny, bez żadnych odcieni i półtonów, lekki i czytelny.

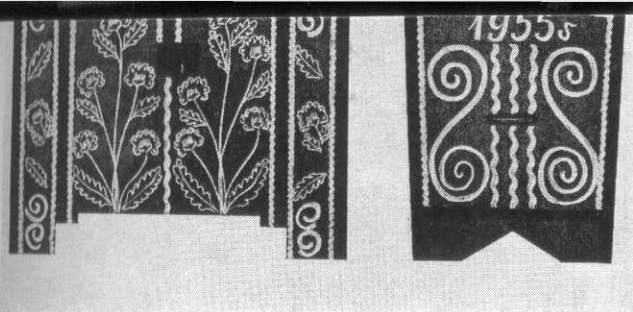
Również w zakresie samej dekoracji kufry z Hajnówki różnią się od omawianych dotychczas. Jako dominujący wprowadzono tu ornament roślinny, efektowny pomimo operowania dość ograniczoną ilością nie skomplikowanych elementów zdobniczych. Składa się na nie kilkanaście odmian wielopłatkowych, w większości rozetowatych kwiatków (tabl. I, 1—14), lancetowate i sercowate liście (tabl. I, 15—19, 22) oraz rzadziej występujące liście dębu (tabl. I, 20)

Il. 3. Kufer wyk. 1948 r. w Hajnówce, znaleziony we wsi Łuka, pow. Bielsk Podl. Il. 4. Kufer. Wyk. Kazimierz Kisielewicz, Hajnówka.

i szpilkowa gałązka (tabl. I, 21). Motywy roślinne rysowane są z reguły linią pojedynczą. Mniejsze znaczenie posiadają motywy geometryczne, wykonywane zwykle wielozębnym grzebieniem, jak esownice, romby, krzyżyki, które występują przeważnie na bocznych ściankach kufrów. W zakresie komponowania wzorów panuje duża swoboda, dzięki czemu ornament prawie wcale nie powtarza się na kufrach w identycznym układzie.

Dekoracja rozmieszczona jest na polach, których granice wyznaczają pasy blaszanych okuć, pomalowanych czarnym lakierem, obrysowane wiązkami równoległych linii falistych. Najczęściej występuje tu układ okuć w postaci pięciu równoległych, gładkich pasów, które dzielą wieko i ścianę licową kufra na cztery pola, zwykle równej wielkości. W niektórych kufrach pola boczne są węższe od środkowych. Spotyka się także układ czterech pasów równoległych, oraz pięciu, z których środkowy obejmuje tylko wieko i górną część ściany licowej. Odpowiednio do rozmieszczenia okuć — ornament powtarza się we wszystkich polach lica w tej samej postaci, albo też kompozycje na polach skrajnych i wewnętrznych różnią się między sobą. Ten ostatni układ spotykany jest najczęściej, przy czym w wielu wypadkach na polach środkowych występują pełne kwiatony (il. 3—5), a na zewnętrznych — dekoracja z luźno zestawionych elementów. Wieka kufrów bywają dzielone analogicznie jak ściany frontowe, tylko czasem wprowadzone dodatkowo dwa pasy poprzeczne dzielą wieko na 12 pól zdobniczych. W związku z tym w dekoracji wieka występuje duża dowolność układów, począwszy od rytmicznie powtarzającego się we wszystkich polach jednego motywu, aż do łączenia kilku pól (przeważnie graniczących z licem) w jedną całość kompozycyjną (il. 3). Dominujący motyw na ścianach licowych i wiekach kufrów z Hajnówki stanowią kwiatony, tworzone z wymienionych wyżej elementów, zwykle asymetryczne, jedno- lub wieloosłowy, swobodą rysunku przypominające nieco ornamentykę secesyjną. Na kilkunastu opracowywanych kufrach, których rysunki znajdują się w archiwum Pracowni Badania Sztuki Ludowej IS PAN, wyróżniono około 30 odmian tych kwiatonów, z których najbardziej charakterystyczne zgrupowane zostały na tablicy II.

Dekoracja ścian bocznych kufrów różni się zasadniczo od kompozycji na licach i wiekach. Zamiast motywów roślinnych stosowane są tutaj duże esownice, uzupełnione pojedynczymi lub zwielokrotnionymi wiązkami linii falistych (tabl. III, 2—5), krzyżykami lub rombem (tabl. III, 6). Często wkomponowana jest tu również data wykonania kufra (rok, a czasem nawet dzień i miesiąc). W jednym tylko wypadku znaleziono na ścianie bocznej kufra kompo-

5

Il. 5. Kufer wyk. w Hajnówce, znaleziony w Krzywej, pow. Bielsk Podl. Il. 6. Kufer. Rudki Nowe, pow. Augustów. Il. 7. Kufry z Hajnówki na targu w Bielsku Podl. 1955 r.

stwierdzali oni wprawdzie, że własne wyroby zawsze mogą rozpoznać wśród innych, pochodzących z obcych pracowni, ale żaden z nich nie potrafił wymienić konkretnych, indywidualnych różnic w ramach dekoracji.

Pomimo krótkiego stosunkowo, bo zaledwie kilkuletniego okresu działalności omawianych stolarzy w Hajnówce, nie jesteśmy również w stanie określić rozwoju czy zmian w zakresie zdobnictwa. Najstarsze zanotowane przykłady kufrów, datowane na rok 1948, w porównaniu z kuframi z roku 1955 stanowią już pod względem dekoracji formę w pełni wykształconą. Zarówno elementy zdobnicze, jak i szczegóły kompozycyjne, które występują na tych kufrach, powtarzają się także na późniejszych.

Ze względu na charakterystyczną dekorację kufry z Hajnówki są niemal unikatami wśród kufrów mazerowanych, występujących na terenie Polski. Nieco podobną ornamentykę roślinną, wykonaną w technice mazerowania, zanotowano dotychczas tylko raz na terenie Białostockiego — w Rudkach Nowych, pow. Augustów, oraz dwukrotnie w południowej Lubelszczyźnie, na kufrze z Kniżiów, pow. Tomaszów Lubelski, oraz z Giełczewa, pow. Krasnostaw. Kufer z Rudki Nowych zdobią dwa skromne kwiatony umieszczone na ścianie licowej w polach, ograniczonych typowymi dla kufrów z północnej części Białostockiego szerokimi pasami falistego mazerunku (il. 6). Wykonany on jest prawdopodobnie przez stolarzy w Augustowie. Na kufrze z Kniżiów, zakupionym w 1952 r. na targu w Tomaszowie, dekoracja roślinna w postaci bukietów umieszczona jest centralnie na licu, obramowanym wzdłuż krawędzi szlakiem mazeru, rozmieszczonego festonowo w postaci łuków wiszących. Niektóre większe łuki wypełnione są drobnymi elementami kwiatowymi. Kufer z Giełczewa, wykonany w 1951 r., zakupiony został w Turobinie i tam, być może, wykonany. De-

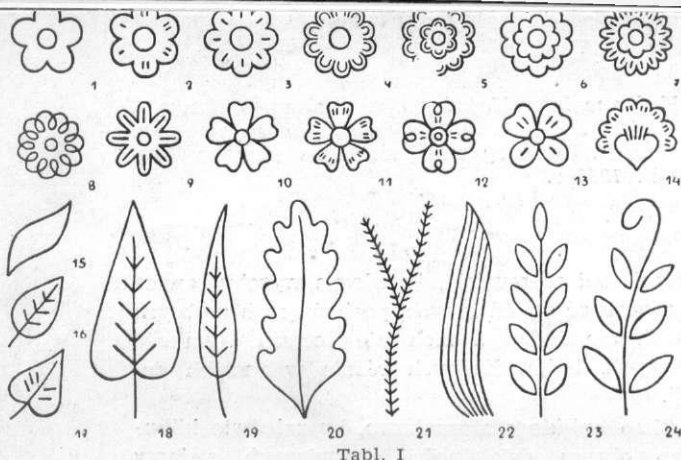
zycję symetryczną, geometryczno-roślinną (tabl. III, 8). Te niezbyt skomplikowane motywy, występujące w dużych wymiarach, wyraźnie wprowadzone są tylko w celu zapewnienia pustej powierzchni, która dla oglądającego kufer ma przecież drugorzędne znaczenie.

Na podstawie posiadanego materiału nie można w zakresie zdobnictwa stwierdzić żadnych odrębności cechujących poszczególne pracownie kufarzy z Hajnówki. Nawet Aleksander Grygonuk, stolarz miejscowego pochodzenia (ur. w 1921 r. w Leszczynach pod Bielskiem Podlaskim), który uczył się rzemiosła w Bielsku, a na stałe zamieszkał w Hajnówce, wyrabia kufry nie różniące się od wyrobów pozostałych kufarzy. W czasie przeprowadzanych rozmów

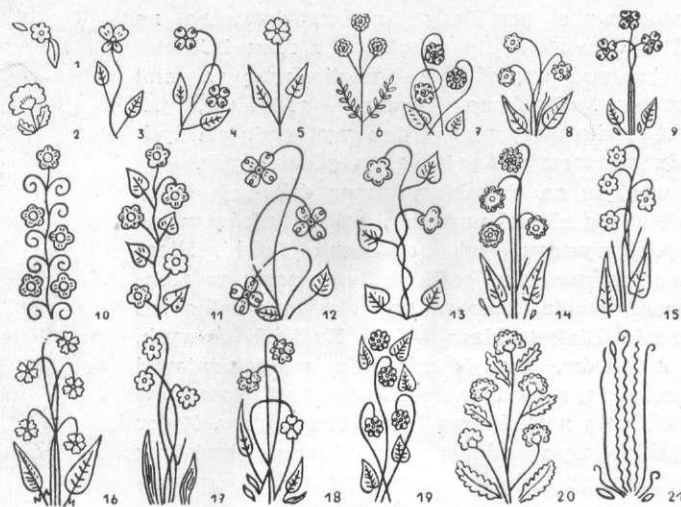
6

7

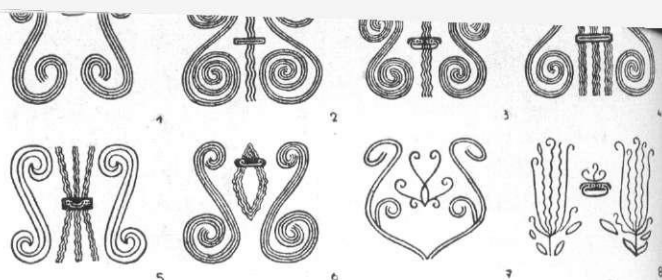

Tabl. I

Tabl. II

Tabl. III

Tabl. I. Elementy i motywy dekoracji roślinnej na kufkach z Hajnówki. Tabl. II. Motywy roślinne występujące na ścianach frontowych i wiekach kufków z Hajnówki. Tabl. III. Rozwiązania dekoracyjne ścian bocznych na kufkach z Hajnówki.

koracja roślinna ma tu znaczenie podrzędne, składa się z trzech kwiatków, umieszczonych pośrodku pola frontowego, między dużymi trójkątami. Autorstwo żadnego z wymienionych tutaj kufków nie jest dokładnie stwierdzone, jak również ośrodek wyrobu. Nie wiadomo także, czy są to okazy wyjątkowe na swoim terenie, czy też fragmenty jakichś większych serii produkcyjnych. To ostatnie przypuszczenie raczej wydaje się mało prawdopodobne, gdyż w takim wypadku w czasie badań penetracyjnych, prowadzonych przez Pracownię na terenie czy to Białostockiego, czy południowej Lubelszczyzny, zanotowanoby więcej zabytków tego typu.

W takim kontekście ośrodek kufrzarski w Hajnówce zasługuje na szczególną uwagę. Nieczęsto zdarza się bowiem w obecnych czasach możliwość śledzenia momentu powstania nowego centrum sztuki ludowej, i to centrum, które w krótkim czasie wytworzyło tak bardzo indywidualny styl w zakresie dekoracji wyrobów. Zjawisko to w znacznym stopniu tłumaczy fakt, że na dość zachowawczym pod wieloma względami terenie północno-wschodniej Polski kufry stanowią często do dziś prawie niezbędny element posagu wiejskiej dziewczyny. Największy popyt na kufry daje się zauważyć jesienią — po żniwach, oraz na wiosnę przed Zielonymi Świątami, czyli w okresach, kiedy ustalonym zwyczajem odbywa się większość wesel wiejskich. Warto może dodać, że cena kufra waha się obecnie w granicach 400 zł.

W czasie badań kufry z Hajnówki spotykano na całym terenie powiatów Hajnówka i Bielsk Podlaski (w tych dwóch miejscowościach kufrzarze z Hajnówki sprzedają swoje wyroby na targach i jarmarkach — il. 7), z czego można wnioskować, że znalazły one uznanie wśród miejscowej ludności.

Il. 8. Wywieszka na stolarni A. Grygoruka w Hajnówce.